

ԹԱԹՈՒԼ ԱՅՈՒՆԻ

ԵՐԲ Է ԿԱՌՈՒՅՎԵԼ ՍԻՍԻԱՆԻ
Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ ՏԱՃԱՐԸ

Սյունիքի մարզի Սիսիան ֆաղափ հյուսիս-արևմտյան դարավանդին է գտնվում Սյունի վանքը՝ հայկական ճարտարագիտության նշանավոր կոթողներից մեկը:

Պատմա-ճարտարագիտական գրականության մեջ Սյունի վանքը սխալմամբ անվանում են «Սիսավանի եկեղեցի» և «Սուրբ Հովհաննես»:

Վանքի իսկական անվանումը՝ «Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ», հաստատում են տաճարի վրա առկա երեք վիմագերի արձանագրությունները, որոնցում եկեղեցին կոչվում է «Սուրբ Գրիգոր» և «Սիւնի վանից եկեղեցի», ինչպես նաև Սյունյաց տան պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի հետևյալ միակ հիշատակությունը Սյունի վանքի մասին. «Սիւնի վանքը», «որոյ եկեղեցին չքնաղ և նորակերտ ձեռով կանգնեալ գմբէթայարկ խորան երկնաման, ի մեծ բարեպաշտուհւոյն Վարդգիստոյ՝ Սիւնեաց տիկնոջէ յառաջ քան զհայ թուականն, յանուն սրբոյ Լուսաւորչին: Եւ առաջև վանացն ի մէջ քաղցրահայեաց մեղրանին դնեն իշխանքն տուն արքունի և ապարանք իշխանանիստ, և յամենայն աւուր ասեն զային ի ժամ պատարագին»¹:

«Յառաջ քան զհայ թուականն» արտահայտությունը նշանակում է, որ Լուսավորչի տաճարը (Սիւնի վանք) կառուցվել է նախքան Հայոց մեծ թվականի պաշտոնական կիրառության մեջ դնելը 584 թվականին:

Ձի Անդրեաս Բյուզանդացու 200-ամյա տոմարական աղյուսակի ժամկետը 552 թվականին լրանալուց հետո, ֆրիստոյա բալոր ժողովուրդներն սկսեցին «շփոթել տեղ և ամենայն արհեստ, տոմարական»,- ինչպես գրում է Հակոբ Ղրիմեցին:

Տոմարական շփոթը կարգավորելու համար 561 թվականին նգիպտոսի Ալեքսանդրիա ֆաղաֆում հրավիրվեց 36 հայտնի տոմարագետների ժողով՝ էսս Ալեքսանդրացու գլխավորությամբ: Ժողովը կազմեց տոմարական նոր աղյուսակներ:

Հարկ է նշել, որ «էսս Ալեքսանդրացու կազմած տոմարական աղյուսակները Հայաստանում պաշտոնական ընդունելություն են գտել 584 թվականին Դվինում հրավիրված ժողովում: Ժողովի հանձնարարությամբ հայ տոմարագետները, Աթանաս Տարսնացու ղեկավարությամբ, եամածայնեցրել են էսս Ալեքսանդրացու աղյուսակները հայկական շարժական տոմարի հետ»²:

Ուրեմն, ինչպես վկայում է Սյունյաց պատմիչը, Սյունի վանքը՝ Սիսիանի Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ տաճարը, կառուցվել է նախքան 584 թվականը, մի շրջանում, «երբ Լուսավորչի անունը առաջ էր քաշվում որպես մի կոչ՝ երկիրը Հայոց նկեղեցու գերիշխանության տակ միավորելու համար: Գրիգոր Լուսավորչի

¹ Օրբելյան Ստ., «Պատմութիւն ճահանգին Սիսական», Թիֆլիս, 1910, էջ 338:

² Արրահամյան Ա. Գ., Հայոց գիր ու գրչություն, Երևան, 1973, էջ 105:

անվան պրոպագանդան սկսվեց 555 թվականի ժողովից հետո, հականեստո-րականության հողի վրա...»³:

Տաճարի կառուցման ժամկետները ճշգրտելու նպատակով, դիտարկեցի նրա վիմագիր արձանագրությունները:

Տաճարի վրա կան 33 արձանագրություններ, որոնցից 11-ը անվիճելիորեն Ջ դարին են վերաբերվում: Ըստ վիմագրագետ Ս. Բարխուդարյանի, «այդ բանին ապացույց են նախ՝ նրանց տեղադրությունը, գրված են բարձր ֆիվերի նեղ շրթունքներին, շինության ընթացքում պատերի մեջ հատկապես ազուցված են այն բարձրախառնակների տակերին, որոնք պատկերում են շինարարությունը հովանավորող և ղեկավարող անձանց:

Սիսիանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ տաճարը

Գրչագրական տեսակետից պատկանում են հնագույն բուլտրածև երկաթագրի ոճին և, վերջապես, նրանց մեջ երևան եկող անունները և նրանց գրության ձևերը կապվում են հայոց մեջ գործածական հնագույն անուններին և հնչական առանձնահատկություններին»⁴: Նրա կարծիքով տաճարը «իբ նարտարապետական առանձնահատկություններով վերաբերում է այդ տիպի վաղագույն հուշարձան-ների խմբին և ամենայն հավանականությամբ Ջ դարի վերջերի գործ է»⁵:

Տաճարի կտուրի ելուստի հարավային և արևմտյան ֆիվերի վրա փորագրված է. «ԱՌՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ՈՂՈՐՄԵԱԹ / ԳՐԻԳՈՐԻ ՍԻՒՆԻՈՅ ԵՒ ԿՈՐՈՒՍԵԱԼ ՌՈՍՏՈՄՈՅ»⁶:

³ Աղոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 326:

⁴ Բարխուդարյան Ս., Դիվան հայ վիմագրության Լ, 2, Երևան, 1980, էջ 85:

⁵ Նշված աշխատություն, Լ, 2, էջ 85:

⁶ Բարխուդարյան Ս., Դիվան հայ վիմագրության, Լ, 2, Երևան, 1980, էջ 86:

Արձանագրության մեջ հիշատակվում են 637 թ. արաբների դեմ Կադիսի ճակատամարտում մարտնչած և զոհված Սյունյաց տեր Գրիգոր իշխանը (621-637) և Ատրպատականի մարզպան Ռուստամը⁷:

Ս. Բարխուդարյանի նշած 11 հնագույն արձանագրություններից երեքը, ամենայն հավանականությամբ, շինարարական բնույթի են: Դրանցից երկուսն ունեն նույն բովանդակությունը՝ «Յոհանէս եկեղեցւոյն»⁸։ Մեկը փորագրված է արևմտյան պատի հարավային մասում. «Յոհանէսին» պատկերող բարձրա-
 ֆանդակի (մոտ 50×60) կողքին՝ երկու տողով, իսկ մյուսը՝ եկեղեցու բեմի հարավային պատի ներքևի մասում: Արձանագրությունը երեք տող է, առաջին տողի միջին մասում ֆռոսկուսի փորվածք է նկարի համար, որն այժմ բացակայում է: Երրորդ արձանագրությունը գտնվում է Լուսավորչի տաճարի բեմի հյուսիսային պատի ներքևի մասում՝ հինգ տողով:

ՅԻՇԵՆԱ ՔՍ/ԱԾ. ՎԱՐ/ԱԶՈ ՍԻԻՆ/ԵԱՍ ՋԱԶԱՐ/ԱՊԵՏՏ⁸:

Երկրորդ տողի միջին մասում ֆռոսկուսի փորվածք է նկարի համար, որն այժմ բացակայում է:

Նշված երեք արձանագրությունները իրենց հնագրական և լեզվական առանձնահատկություններով և կից պատկերաքանդակներով աներկրայորեն վերաբերում են տաճարի կառուցմանը: Դրանք գրված լինելով բուն մեսրոպյան բոլորածև երկաթագիր տառատեսակով, ամենախոշոր չափերն ունեն, քան մյուսները: «...Շինարարական արձանագրությունները V-VII դարերում ունեցել են տեղադրման որոշակի եղանակներ: V-VII դարերում շինարարական արձանագրությունները զետեղվել են արևմտյան պատին, մուտքի կամ պատուհանի վերևը»⁹:

Ովքե՛ր են արձանագրություններում հիշատակվող «Յոհանէս եկեղեցւոյն» և «Սիւնեաց հագարպետ Վարպը»:

Ճարտարապետ Ստեփան Մնացականյանը գտնում է, որ «միայն եկեղեցւոյն լինելը դեռ շատ քիչ էր տաճարի պատի վրա պատկերաքանդակ ունենալու համար, և թվում է, որ Հովհաննեսը, անշուշտ, որոշ մասնակցություն պետք է ունեցած լինի տաճարի շինարարության գործում»¹⁰: «Յոհանէսը» եղել է աչքի ընկնող հոգևորական, կրոնական գործիչ, որովհետև հայտնի են մի շարք դեպքեր, «երբ նահանգների կամ նախարարական տների եպիսկոպոսները (իսկ առանձին դեպքերում նույնիսկ Կաթողիկոսները) հանդես են գալիս որպես նշանավոր եկեղեցւոյնների դերում»¹¹: Հիշեցնելով, որ Հոփսիմի տաճարի շինարարական արձանագրությունը, որում կառուցողը՝ հայոց Կաթողիկոս Կոմիտաս Ա Աղցեցի (615-628), հանդես է գալիս որպես «եկեղեցւոյն»:

⁷ Սերեոս, Պատմութիւն Սերեոսի, Երևան, 1979, էջ 132-137:

⁸ Բարխուդարյան Ս., Դիվան..., Հ. 2, էջ 88:

⁹ Մանուչադյան Ա., Քննություն Հայաստանի IV-XI դարերի շինարարական վկայագրերի, Երևան, 1977, էջ 53:

¹⁰ Մնացականյան Ստ., Սիսավանի պատկերաքանդակները և տաճարի կառուցման ժամանակը, Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, Երևան, 1961, թիվ 10, էջ 71-73:

¹¹ Մնացականյան Ստ., Հայկական ճարտարապետության Սյունիքի դպրոցը, Երևան, 1960, էջ 204:

«Յոհանէսի» պատկերաֆանդակը հաստատում է, որ նա եղել է եպիսկոպոս: Ամենայն հավանականութամբ նա եղել է Մղուկ Գավառի եպիսկոպոսը և ոչ թե վանքի երեցը: Սյունի վանքը, ըստ երևույթի, կաթողիկոսանիստ վայրի եկեղեցու օրինակով, վանքից չի ունեցել, այլ միայն եկեղեցապան¹²:

Զ դարի երկրորդ կեսին Սյունիքում ապրած Հոհանես անունով կրոնական գործիչը հայտնի Հոհան Սյունական Ա եպիսկոպոսն է, որը 590 թվականին Մարիկ կայսեր կողմից նշանակվեց Հայաստանի բյուզանդական մասի Կաթողիկոս¹³:

«Սիւնական» (Սյունական) անունը երկու իմաստ ունի.

1) «Սիւնական» նշանակում է «սիւնակեաց», այսինքն՝ նգնավոր, որ ապրում է սյան վրա:

2) «Սիւնական» նշանակում է «Սյունիքի»: Սյունական գավառ՝ նախարարութիւն¹⁴: Բացառվում է Հոհանես Սյունականի սյունակյաց (նգնավոր) լինելը, որովհետև սյունաբնակութունը ոչ ֆաղկեդոնական միջավայրում տարածված կրոնական շարժում էր: Սյունակյացները, ի տարբերութիւն երկարակ ֆաղկեդոնականների, միաբնակ են:

«Սիւնական» անվամբ հայտնի է նաև Սյունյաց եպիսկոպոս Հովհաննես Սյունականը (գահակալել է 689-711 թթ.)¹⁵:

590 թվականին, Բյուզանդիայի հաղթանակով ավարտված պարսկաբյուզանդական 18-ամյա պատերազմից հետո, Մարզպանական Հայաստանից պարսկական գերիշխանության տակ էին մնացել հիմնականում Սյունիքը, Վասպուրականը և Մոկֆը, նահանգներ, ուր պարսկական ազդեցությունը (հատկապես Սյունիքում) կասկած չի հարուցում: Եվ, բնականաբար, Բյուզանդիայի կայսրը, դա հասկանալով, պիտի փորձեր հակաթոռ կաթողիկոսության գահին բազմեցնել ճանաչված հոգևորականի.

«Նոր կաթողիկոսարանի հաստատութեան նպատակն էր լինելու մի կողմից թուլացնել և սահմանափակել Դուրեում նստող կաթողիկոսների իշխանութիւնն ու ազդեցութիւնը, իսկ միւս կողմից անմիջապէս հաղորդակցութիւն կապել Սիւնեաց և Աղուանից երկիրների եպիսկոպոսների հետ՝ այս անուանի մասերն էլ Հայոց Եկեղեցուց խլելու հաճար»¹⁶:

Սերեոսը գրում է, որ Հոհան Սյունականը Կաթողիկոս է ձեռնադրվել իր ծերության ժամանակ, երբ նա նախկինում ևս եղիմակավոր հոգևորական էր¹⁷:

Հոհանը պետք է ծնված լիներ 520-525 թվականներին: Նա, ինչպես գտնում է Կ. Ղաֆաղարյանը, «երկար ժամանակ զբաղվել է շիմարարությամբ»¹⁸: 571-584 թվականներին կառուցել է Սիսիանի Սր. Գրիգոր Լուսավորիչ տաճարը (Սյունի

¹² Ղաֆաղարյան Կ., Պատմաեկեղեցական դիտողություններ Ավանի տաճարի վերաբերյալ, ՊԲՀ, 1968, թիվ 3, էջ 84:

¹³ Կաղանկավազի Մ., Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Երևան, 1983, էջ 268:

¹⁴ Մալխասյան Սա., Հայերէն բացատրական բառարան, 2. 4, Երևան, 1945:

¹⁵ Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, 2. 9, Երևան, 1946, Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց, 2. Ա, գիրք Բ, Վիեննա, 1895, էջ 272:

¹⁶ Սեդրակյան Ա., Հայաստանեայց Եկեղեցու պատկերալարագութիւնը, մասն Ա, 1904, էջ 178:

¹⁷ Սերեոս, Պատմութիւն Սերեոսի, Երևան, 1979, էջ 112:

¹⁸ Ղաֆաղարյան Կ., Երևան, Միջնադարյան հուշարձաններ, Երևան, 1975, էջ 85:

«տաճարի ներքևի մասերը կառուցվել են նախան արարական արշավանքները, իսկ վերին մասերը՝ VII դարի երկրորդ կեսին»²²:

Ա. Մանուչարյանը չնայած տաճարի կառուցումը թվագրում է 663-682 թվականներով, սակայն միաժամանակ կարծում է, որ Կոհազատ իշխանի և Տեր-Հովսեփի օրոք կատարված շինարարական աշխատանքը «եղել է նորոգում և որպես ոչ մեծ իրադարձություն չի արձանագրվել մատենագրության մեջ ու նույնիսկ վրիպել է այնպիսի մանրագրին պատմիչի տեսողաշտից, ինչպիսին Ատ. Օրբելյանն է»²³:

Արշակունյաց և մարզպանության շրջանում (428-ից հետո) Հայաստանում հարկային գործի վարչական գերագույն իշխանությունը, իրրև հատուկ «գործակալություն», կոչվել է «հազարապետություն»: Հազարապետը վարել է ոչ միայն հարկահավաքման գործը, այլև պարտավոր է եղել աջակցել երկրի շինարարական աշխատանքներին, երկրի շինացմանը՝ պետական եկամուտների ավելացման նպատակով²⁴:

Սյունյաց հազարապետ Վարազը, որը բնականաբար իշխան է եղել, ակտիվորեն օժանդակել է Լուսավորչի տաճարի կառուցմանը: Հնարավոր է, նա մասնակցել է 554-555 թթ. Ներսես Կաթողիկոսի օրոք հրավիրված Գվիմի Բ ժողովին²⁵: Գտնելով ժողովին մասնակից իշխանների անուններից, երևում է, որ «Վարազ Յոհան ի Յոհանան» ստորագրությունը կրող իշխանը Սյունիների նախարարական տոհմից է²⁶: Ատ. Օրբելյանի հիշատակած Սյունյաց տիկին Վարազդուխտը Վարազ հազարապետի դուստրն է, որը նույնպես օժանդակել է տաճարի կառուցմանը:

Ամփոփելով ասեմք, որ վերոհիշյալ շարադրանքը մեկ անգամ ևս ապացուցում է այն իրողությունը, որ հավաստի է Սիսիանի Ա. Գրիգոր Լուսավորչի տաճարի (Սյունի վանք) կառուցման թվականի վերաբերյալ Սյունյաց տան պատմիչ Ատ. Օրբելյանի վկայությունը, և ըստ մեզ, տաճարը կառուցվել է երկու փուլով:

Առաջին փուլում (555-584 թթ.) կառուցվել է փայտաշեն գմբեթով տաճարը՝ Հովհաննես եպս. Սյունականի ղեկավարությամբ և Սյունյաց հազարապետ Վարազի և իր դստեր՝ իշխանուհի Վարազդուխտի օժանդակությամբ: Երկրորդ փուլում (670-680-ական թթ.) Սյունյաց Կոհազատ իշխանի կողմից, Սյունյաց Տեր-Հովսեփ եպիսկոպոսի (670-682) և վանական Թեոդորոսի օժանդակությամբ տաճարը վերակառուցվել է և փայտե գմբեթը փոխարինվել քարե գմբեթով:

²² Токарский Н., Архитектура Армении IV-XIV вв., Ереван, 1961, стр. 127:

²³ Մանուչարյան Ա., «Պատմություն Հայաստանի IV-XI դարերի շինարարական վկայագրերի», Երևան, 1977, էջ 82:

²⁴ Մամանյան Է., Երկիր, Է. Գ. Երևան, 1981, էջ 79:

²⁵ «Գիրք թղթոց», ժողովածու, Թիֆլիս, 1901, էջ 42:

²⁶ Աղոնց Ն., Հայաստանը Հուսիսիմաստի դարաշրջանում, Երևան, 1987, էջ 277: